

LA CONQUISTA ROMANA I EL PROCÉS DE ROMANITZACIÓ EN EL MÓN IBÈRIC

HELENA BONET

Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

ALBERT V. RIBERA

Servei d'Investigació Arqueològica municipal. Ajuntament de València

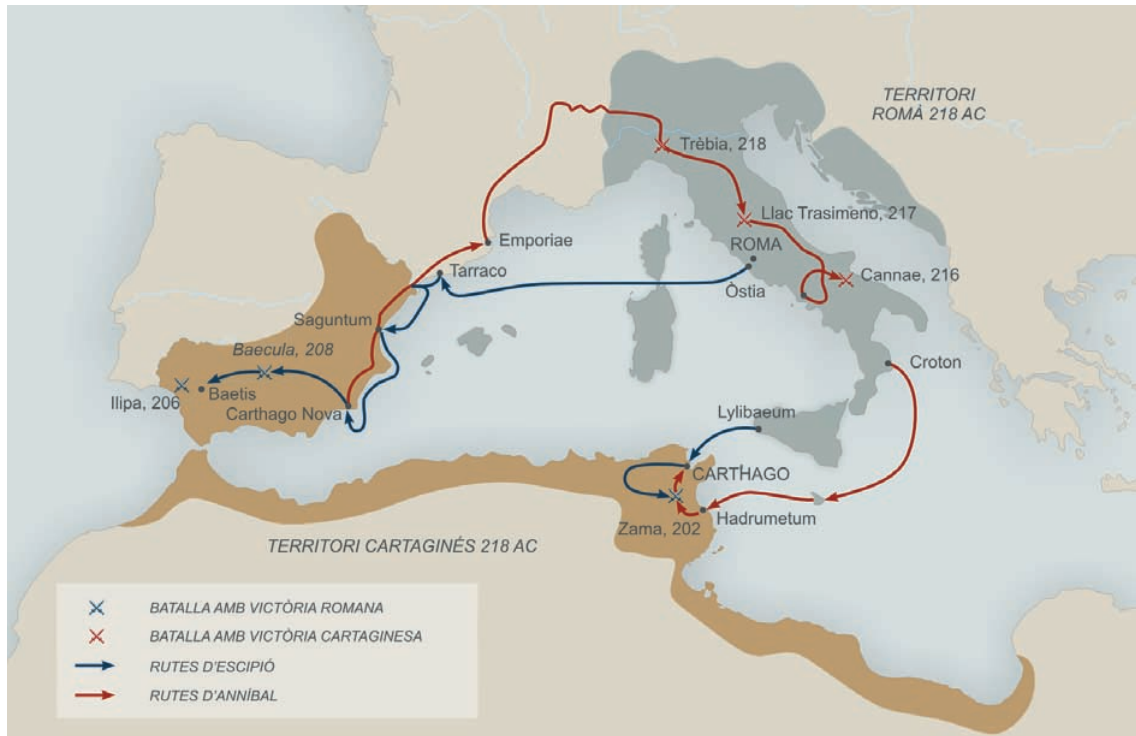
LA CONQUISTA ROMANA

La presència de Roma a Ibèria està directament relacionada amb fets que van tenir lloc en el territori valencià, com el setge i destrucció, per part d'Anníbal, de la ciutat ibèrica d'*Arse/Saguntum*, aliada de Roma, encara que es trobava al sud de l'Ebre, que era el límit nord de la zona controlada pels púnics segons els pactes de l'antecessor d'Anníbal, Àsdrubal, amb Roma. Aquesta aparent contradicció entre els dos tractats subscrits per Roma s'ha interpretat com que el riu *Hiberus* dels textos antics no seria l'Ebre sinó el Xúquer, encara que també es pensa en una adulteració de la història per part de Roma per a justificar la seua intervenció en un territori sobre el qual no tindria arguments per a fer acte de presència. Siga com siga, el cas és que la presa d'*Arse* va desencadenar una llarga guerra que va tenir com a escenari Ibèria, el sud de la Gàl·lia, Itàlia, Sicília, Numídia (Algèria) i Àfrica (Tunis).

Encara que el desembarcament romà en la colònia grega d'*Emporion* el 218 aC marca l'entrada de Roma en *Hispania*, es pot assegurar que els romans no hi van arribar altruïstament per venjar els seus aliats saguntins, encara que això també. Ja al segle IV, el 348 aC, es tenen notícies d'un possible tractat anterior entre Roma i Cartago que delimitava les seues respectives àrees d'influència en el cap de País, per la qual cosa el País Valencià quedava fora de l'àmbit púnic. Al llarg del segle III aC, especialment en els jaciments costaners, es troben més àmfores i altres ceràmiques procedents del món púnic que no del romà, encara que la presència d'àmfores grecoitàliques i de vaixel·la de petites estampilles i de Cales ja és un indicatiu clar de l'existència d'interessos comercials romans, anteriors a la seua arribada, en concurrència amb els cartaginesos.

Però a més d'aquests interessos econòmics, és innegable que el que va impulsar Roma a intervenir en *Hispania* va ser la política expansionista de la família Barquida, que amb la ràpida conquesta de quasi tota la península, l'explotació dels seus recursos minerals i la disponibilitat dels ibers com a soldats, suposava un perill de primer ordre, més encara tenint en compte les ànsies de venjança que hi havia a Cartago després de la recent derrota en la Primera Guerra Púnica i la pèrdua de Sicília, Còrsega i Sardenya.

Després de l'ocupació d'*Arse* i l'audaç marxa d'Anníbal a Itàlia, molt poc més se sap sobre el desenvolupament dels fets en la zona valenciana, a no ser la recuperació d'*Arse* per Roma el 214 aC i l'aliança del general romà Escipió amb el cabdill ibèric Edecó, que dominaria la zona edetana, el 209 aC. Amb la

Desenvolupament de la Segona Guerra Púnica. [Tractament gràfic A. Sánchez].

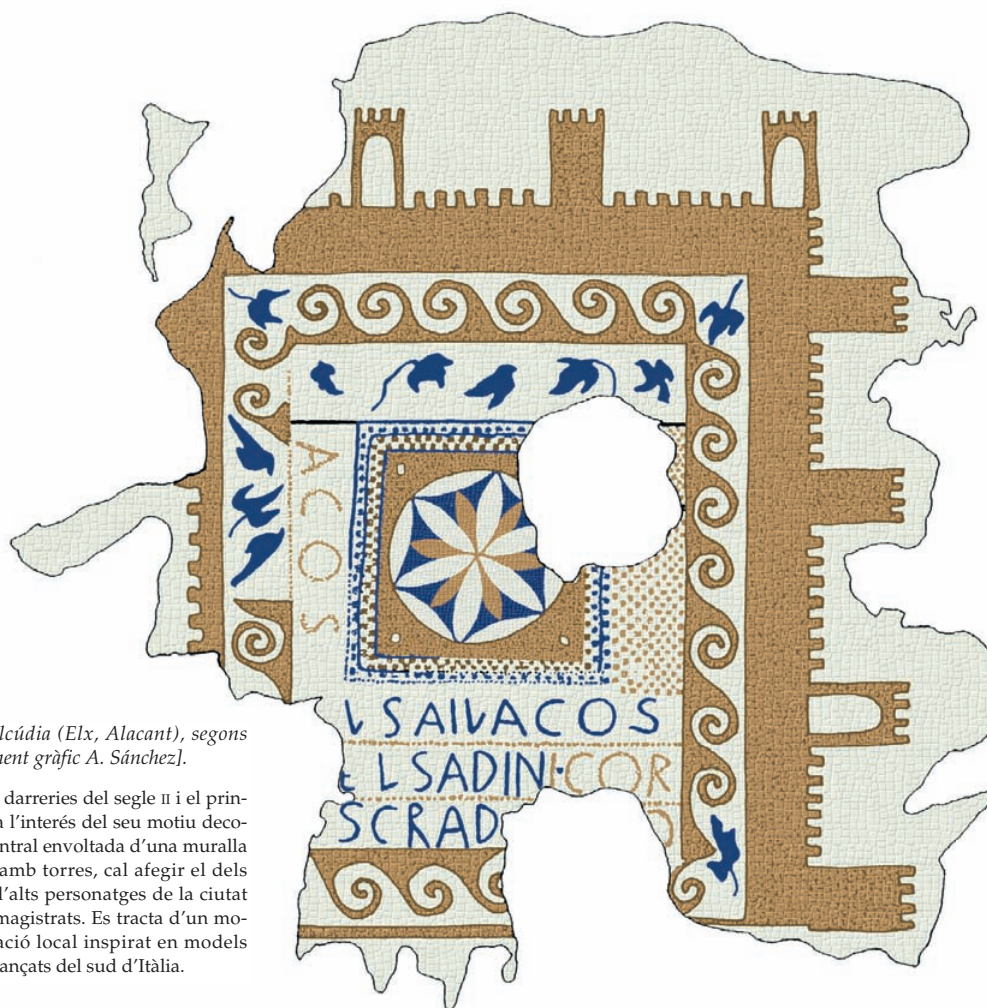
guerra ja pràcticament acabada a Hispània, el 206 aC, es va revoltar la guarnició del campament romà de *Sucro*, a la vora del Xúquer, el que ens duu a conèixer la que degué ser la primera instal·lació fixa creada per Roma en el territori valencià i que posteriorment donaria lloc a una ciutat. La ubicació d'aquest topònim s'ha discutit molt, però pareix que es troba a Albalat de la Ribera.

Després de la Segona Guerra Púnica, que va concloure amb el domini de bona part d'*Hispania* per Roma, els historiadors antics no esmenten les tribus ibèriques valencianes, ilergavons, edetans i contestans, entre les que, a causa de la imposició de forts tributs, es van revoltar durant els primers anys de la presència romana, especialment a la vall de l'Ebre i a Catalunya. No obstant això, l'arqueologia valenciana ha posat al descobert gran quantitat d'evidències que mostren que entre el pas del segle III al II aC molts jaciments ibèrics van ser destruïts i, en la seua major part, no van tornar a ser ocupats. Entre ells se'n troben alguns dels més grans i importants, com ara el Tossal de Sant Miquel de Lliria, la Serreta d'Alcoi, l'illa del Campello o l'Escuera de Sant Fulgenci, a més d'uns altres molt més menuts, que serien llogarets o fortins. Per aquesta mateixa època, també es van produir ocultacions de joies i monedes, ben representades pels tresors de Xest, Moixent i els Villares.

No obstant això, donat l'escàs lapse de temps que transcorre entre el que seria l'agressió cartaginesa (230-218 aC), la guerra entre romans i cartaginesos (218-205 aC) i la probable repressió romana dels indígenes (200-180 aC), en la major part dels casos és difícil assegurar amb quin episodi destructiu s'han de relacionar els nombrosos incendis i abandons que testifica l'arqueologia. Amb tot, pareix que la gran majoria dels casos coneguts s'han d'associar a la intervenció romana contra els ibers en finalitzar les guerres amb Cartago.

Conegudes les maneres d'actuar de Roma, un dels grans beneficiats del nou estat de coses degué ser la destruïda *Arse/Saguntum*, alguns supervivents de la qual van ser rescatats i retornats a la seua ciutat. Bona prova d'aquesta ràpida recuperació ens la donen les seues emissions monetàries i la reconstrucció de les seues muralles a primeries del segle II aC. Coetàniament, l'arqueologia ens mostra que la veïna *Edeta* va tenir un destí molt diferent, car no va ser reconstruïda després d'una violenta destrucció, que probablement fou obra dels mateixos romans.

Encara que *Edeta* i altres llocs importants van desaparèixer per sempre, unes altres ciutats es van reconstruir al poc temps. El cas millor conegut és el dels Villares, a Caudete de las Fuentes, solar de l'antiga *Kelin*, que va arribar a encunyar monedes al segle II aC. Però, en la zona valenciana, el poc que sabem dels assentaments ibèrics ens parla de la perduració de les tècniques i models urbans indígenes enfront del que ocorre, per exemple, a la vall de l'Ebre on al segle II aC apareixen algunes noves ciutats poblades per indígenes, però en les quals l'empremta urbana romana és molt evident. Al nostre territori, a més d'*Arse/Saguntum*, l'únic cas que podria ser semblant és el d'*Ilici*, o almenys el seu mosaic amb noms ibèrics, encara que el grau de coneixement científic d'aquest i altres aspectes de la ciutat il·licitana no permet més precisions.

Mosaic de l'Alcúdia (Elx, Alacant), segons Abad. [Tractament gràfic A. Sánchez].

Datat entre les darreries del segle II i el principi de l'I aC, a l'interès del seu motiu decoratiu, roseta central envoltada d'una muralla emmerletada amb torres, cal afegir el dels noms ibèrics d'alts personatges de la ciutat d'*Ilici*, potser magistrats. Es tracta d'un mosaic de fabricació local inspirat en models hel·lenístics avançats del sud d'Itàlia.

LA FUNDACIÓ DE VALENTIA

La historiografia antiga parla de la seua fundació el 138 aC i de la seua destrucció el 75 aC. Les intenses i contínues excavacions dels últims 20 anys han permés confirmar reiteradament la veracitat i exactitud d'ambdós fets. No té, doncs, cap base arqueològica ni històrica la ja caduca hipòtesi que per baix de la ciutat romana n'existís una altra anterior, la *Tyris* que apareix en un poema del segle IV dC. El que no es pot descartar és que als voltants de València existís algun centre ibèric anterior de relativa importància, però encara que es coneix molt bé l'arqueologia d'aquesta nova ciutat romana, molt poc, o quasi res, es pot dir del seu entorn.

En l'època que diu l'historiador Titus Livi, el 138 aC, una plataforma fluvial un poc elevada sobre el Túria i altres canals fluvials que l'envoltaven va començar a poblar-se sobtadament i àmplia, per gent que preferentment utilitzava una cultura material (ceràmica, sobretot) i consumia productes alimentosos elaborats (vi, oli, peix) procedents d'Itàlia i d'altres regions de la Mediterrània (Àfrica, Eivissa, Rodes, Cadis, Líbia...).

Les motivacions estratègiques d'aquest nou centre urbà són evidents, ja que es troba just a mitjan camí entre *Tarraco* i *Carthago Nova* (Cartagena), que eren les principals i úniques ciutats romanes de la província Citerior, situades a 500 km, estant-ne València equidistant, a 250 km de cadascuna, prova de la seua intencionada ubicació per a controlar una àmplia província en la qual encara era molt escassa la presència romana directa. El moment d'aquesta nova fundació també coincideix amb una reforma de la xarxa viària d'*Hispania*. No és clar si la nova fundació es va crear al costat de la via Hercúlia, la predecessora de la Via Augusta, o si aquesta es va traslladar al lloc ocupat per la ciutat.

Termes de l'Almoína, València. [Arxiu SIAM].

Este edifici representa millor que cap altre el que va ser la fundació de València: una nova ciutat creada a la mesura d'una població de procedència itàlica que coneixia i usava amb normalitat els banys públics.

Els vestigis més antics de la presència humana són abocadors i restes de sacrificis i ofrenes rituals propiciatòries per a aconseguir l'aprovació divina, tal com era normal en la religió romana. Les primeres construccions són tendes i fons de cabanyes. Cal tenir en compte que els primers pobladors es van instal·lar en un espai natural i eren ells mateixos els qui havien d'alçar la nova *urbs*. Atés que allò prioritari sempre era l'erecció de les muralles, durant un temps van haver d'habitar en tendes, cabanyes i barracots, cosa que tampoc no els vindria de nou, atés que procedien de l'exèrcit i estaven acostumats a alçar fortificacions i a viure en campaments.

Amb el pas del temps, va sorgir una ciutat del més pur aspecte romà, amb una arquitectura totalment aliena al món ibèric. La troballa d'un cementeri d'aquest període és una altra prova conculcent de la italianitat d'aquests primers habitants, com mostren els ritus d'inhumació i les ofrenes de caps de porc.

Làmina d'or en forma de fulla procedent de València. Segles II-I aC. [Museu de Prehistòria de València].

Si a això unim que els noms dels magistrats que es coneixen d'aquesta època procedeixen del centre-sud d'Itàlia, que la tipologia i el pes de les monedes de *Valentia* és semblant a unes altres encunyades per Roma i que el mateix nom de la ciutat, que significa força i valor, és del mateix estil que altres colònies fundades a Itàlia al segle II aC, amb topònims al·legòrics de virtuts militars, no hi ha cap dubte de l'origen i l'ambient cultural de la primera València. Per tots aquests motius, s'ha suposat que va ser creada com una colònia de tipus llatí.

L'aparició d'una ciutat d'aquestes característiques el 138 aC va suposar un episodi molt transcendent, per tal com, donada la seua categoria, es convertia en el principal centre urbà d'un ampli territori, per damunt dels més importants assentaments ibèrics, *Arse*, *Saetabis*, la Carència i *Kelin*.

La seua ubicació topogràfica facilitava els contactes marítims, com ha posat de manifest la recent aparició d'un port fluvial al costat de les torres de Serrans. Degué ser també un important centre econòmic des del qual es redistribuirien cap a l'interior bona part d'aquests productes importats, que apareixen en llocs tan allunyats com *Kelin* (Caudete de las Fuentes), sempre acompanyats per monedes de *Valentia*. L'influx d'aquesta nova ciutat també s'observa en les monedes de les seques ibèriques properes, *Arse* i *Saiti*, que n'adopten el pes i canvien els seus tipus, arribant *Arse* a reproduir el mateix anvers que *Valentia* i a usar l'alfabet llatí. La nova colònia degué servir així mateix de centre administratiu i fiscal, on es recollien i emmagatzemaven els impostos en espècie als quals estaven obligats els ibers sotmesos i que tindrien el seu acomodatament en l'*horreum* de l'Almoïna.

EL CONFLICTE SERTORIÀ EN TERRES VALENCIANES

La puixança i notorietat de *Valentia* va tenir els seus efectes negatius quan va entrar en crisi la República romana i aquesta i altres colònies, creades per a consolidar la conquesta, es van veure embolicades en els conflictes civils que tenien la seua base en les reclamacions de la *plebs* i dels pobles itàlics i de les colònies llatines d'Itàlia per a adquirir la ciutadania romana. Quan els avalots van arribar a *Hispania*, es va posar de manifest cruament la importància de *Valentia*, ja que, com a principal centre itàlic d'un ampli territori, es va convertir en objectiu militar de primer ordre.

El 83 aC va arribar Sertori a *Hispania*, fugint d'Itàlia, on la reacció senatorial, contrària a les reformes socials, havia vençut. Quasi del no-res, va aconseguir reunir un eficaç exèrcit nodrit tant per romans i itàlics, exiliats d'Itàlia o instal·lats a *Hispania*, com per indígenes hispans i nòmades. En pocs

Nivell de destrucció d'època sertoriana de Valentia. [Arxiu SIAM].

Una de les troballes arqueològiques més impressionants esdevingudes a València ha estat la que ha tingut lloc en una zona de l'Almoïna, on s'han trobat les restes de més de 15 individus masculins joves, amb clars indicis d'haver estat passats per les armes allí mateix, sense oblidar les evidències d'actes tan cruels com l'empalament o els desmembraments de mans i cames.

Bellota de plom de l'exèrcit de Pompeu amb inscripció CNMAG. [Museu de Prehistòria de València].

anys, va aconseguir fer-se amb el control de quasi tota la península Ibèrica, quedant reduïdes les possessions del Senat a la Bètica, aïllada per terra, i a una part de Catalunya i de la vall de l'Ebre. És a dir, que el País Valencià va quedar en mans dels rebels. Els historiadors antics citen expressament que ilergavons i contestans van ser aliats de Sertori, però no diuen res dels edetans. Un dels més grans èxits de Sertori va tenir lloc en terres valencianes, en una ciutat que devia ser important, anomenada *Lauro*, que va romandre fidel a Roma, per la qual cosa el 76 aC va ser atacada i destruïda pel general rebel, que va derrotar Pompeu quan aquest va intentar socórrer-la. Aquest lloc s'ha arribat a identificar amb Lliria, el Puig o algun altre lloc proper, però en tots faltaria la confirmació arqueològica. En tot cas, pareix que estava en la província de València, cosa que podria indicar que els edetans no van secundar la rebel·lió.

El 75 aC, *Valentia* estava en poder del bàndol antisenatorial, encara que no se sap si s'hi va adherir voluntàriament o va ser sotmesa per força. Per la seua condició de ciutat itàlica, és més probable la primera opció. Sigui com sigui, aquest any, als peus de les muralles de *Valentia*, va tenir lloc una batalla sagrant entre Pompeu, que hi venia des del nord, i dos generals de Sertori. La victòria del primer va suposar la destrucció de la ciutat. Aquests fets històrics han estat corroborats per les excavacions arqueològiques, que ens mostren com la ciutat va ser totalment arrasada, i es coneixen troballes tan esborronadores com els cossos trossejats de quinze soldats amb les seues armes, apareguts en l'Almoïna. També s'ha comprovat la destrucció de cases i edificis públics. Destaca un tresor de 195 denaris romans, la peça més moderna dels quals és del 77 aC, cosa que confirma l'exactitud de la data històrica.

Després d'aquesta victòria, Pompeu es va dirigir cap al sud, a *Sucro*, on es trobava Sertori esperant un altre exèrcit romà que venia des d'Andalusia per a trencar l'aïllament d'aquesta província. Aquí va tenir lloc una altra batalla que a punt va estar de costar la derrota i la vida a Pompeu, que només es va salvar per l'oportuna arribada de l'altre general romà procedent del sud. Sertori es va retirar a *Saguntum* i des d'allí va deixar les terres valencianes, que en la seua part nord i central van ser recuperades per Roma.

Els historiadors es fan eco de la important intervenció d'una altra ciutat valenciana en aquest conflicte, *Dianium* (Dénia), que va ser el port més utilitzat per la facció rebel i un dels seus últims refugis, des d'on van escapar els supervivents d'aquesta rebel·lió. Encara que no s'ha localitzat la *Dianium* sertoriana, als voltants de Dénia s'han descobert diversos jaciments fortificats en altura, com la Peña de l'Àguila i Segària, que són coetanis d'aquest conflicte i que pareixen formar un anell defensiu al voltant de *Dianium*.

Encara que els historiadors no esmenten més destruccions d'aquest període, l'arqueologia ha evidenciat que alguns assentaments indígenes d'importància van ser arrasats en aquest moment, com *Kelin* i Torre de la Sal (Ribera de Cabanes), que ja no van tornar a ser habitats.

Pel que es dedueix de la història i l'arqueologia, el País Valencià va ser molt afectat per aquesta contesa, ja que entre els anys 76 i 75 aC va ser creuat per ambdós exèrcits, la qual cosa va comportar saqueigs continus i la destrucció de diverses ciutats a mans dels uns o dels altres.

Atés que Sertori va basar gran part del seu èxit en la col·laboració i el respecte envers els indígenes, durant aquesta llarga rebel·lió s'ha suposat que hi va haver una renaixença del món ibèric, que estaria testificada principalment per algunes encunyacions monetàries, entre les quals se'n trobarien algunes d'*Arse* i *Saetabis*, que haurien tornat a l'alfabet ibèric i l'haurien mantingut.

PERVIVÈNCIES I TRANSFORMACIONS EN EL MÓN IBÈRIC

A primeries del segle II aC, amb la nova administració romana, s'inicia un període conegut com romanització, que s'entén com un procés complex d'interacció entre conquistador i conquerit, que es va desplegar a llarg termini i va estar dotat de múltiples manifestacions. Lluny de la pretesa uniformitat que es tendeix a veure sota l'epígraf de Roma, la diversitat cultural dels pobles ibers conquerits va fer que aquest procés fóra diferent d'unes àrees culturals a unes altres.

Cisterna púnica del Tossal de Manises, Alacant. [Fot. M. Olcina].

A la ciutat ibero-romana de *Lucentum*, s'han excavat una cisterna i uns habitatges púnics anteriors a la conquesta romana. La cisterna, recoberta amb morter de calç, forma part d'una casa amb pati i conserva l'arqueta de decantació.

Tresor de Xest, València. [Ajuntament de València. Fot. Arxiu SIAM].

Este grup de joies va ser ocultat durant l'època de la Segona Guerra Púnica o amb motiu de la conquesta romana. En tot cas, correspon a un període molt pròxim a l'arribada dels romans.

La seua difusió es va fer, essencialment, a través de les ciutats, per la qual cosa la prompta romanització d'una zona va dependre del nivell cultural i urbà del territori i del seu grau d'hel·lenització. En aquest sentit, les terres valencianes van entrar ràpidament en l'òrbita romana, on jugà un paper important la ciutat d'*Arse/Saguntum*, i també uns altres nuclis ibèrics amb una clara tradició cosmopolita, com ara l'Alcúdia d'Elx/*Ilici* o el Tossal de Manises/*Lucentum*. Al seu torn, la fundació de la colònia llatina de *Valentia*, el 138 aC, suposarà un impuls més en la reorganització i romanització del territori, car la ciutat es va fundar *ex novo* i amb pobladors aliens al món indígena de l'entorn.

No obstant això, el fort pes de l'element ibèric farà que durant els dos segles del període ibero-romà es mantinga molt arrelada la cultura indígena en tot el territori, i que hi haja una pervivència del substrat cultural ibèric en pràcticament totes les seues manifestacions culturals. Així, l'arqueologia ens mostra que, a pesar dels canvis socials, econòmics, culturals, lingüístics i tecnològics que s'hi van imposar des de dates primerenques, la cultura ibèrica va perdurar i va evolucionar al llarg d'aquest període, resultant fins i tot una de les etapes de màxima esplendor artística. Aquesta pervivència és molt més evident en ambients rurals, on fins i tot els grans nuclis mostren el mateix paisatge urbà –absència de materials i tècniques constructives romanes– i una continuïtat ibèrica en tots els aspectes de la vida quotidiana. La presència de monedes, recipients i vaixel·la romans entre els seus estris domèstics, fruit de les relacions comercials amb el món romà de què formen part, evidencien l'assimilació de determinades necessitats i gustos però resulta insuficient per a poder determinar-ne el grau de romanització.

Per això, es pot parlar d'un procés d'assimilació gradual i desigual a través del qual els canvis que va adoptant la societat ibèrica se segueixen amb dificultat al llarg del segle II aC i es mostren més evidents a partir del segle I aC, i es pot donar per acabada l'etapa d'aculturació en època augustea, coincidint, per tant, el final de la Cultura Ibèrica amb el canvi d'era.

Nous models d'organització territorial. A pesar de tenir coneixement, a través dels historiadors i geògrafs clàssics, de l'existència de les *Regiones* d'Ilercavònia, Edetània i Contestània ocupant gran part de les actuals províncies de Castelló, València i Alacant, no hi ha suficient documentació històrica ni arqueològica per a poder remuntar aquest concepte territorial més enllà de la baixa època Ibèrica, és a dir, en el trànsit del segle III al II aC. Així, quan els romans van ocupar les terres habitades pels ilerjavons, edetans i contestans, aquestes estaven configurades per distints territoris organitzats al voltant de les seues respectives ciutats, i el que es desprén dels estudis sobre l'organització del poblament d'aquestes terres és una tendència generalitzada cap a un canvi en el patró d'assentament des dels inicis del domini romà.

Però l'actuació de Roma en la nova organització territorial i administrativa no va ser uniforme ni la resposta ibèrica la mateixa arreu davant la seua presència. Com en tot procés de canvi, determinats territoris i sectors de la població es van beneficiar de la presència romana mentre que uns altres en van eixir clarament perjudicats. L'engegada de la nova administració passava per afavorir unes ciutats, i els seus respectius territoris, enfront d'uns altres. Així, mentre la majoria dels grans centres ibèrics es revitalitzaven, com ara la Moleta dels Frares/*Lesera*, *Arse/Saguntum*, Los Villares/*Kelin*, *Saiti/Saitabi*, el Tossal de Manises/*Lucentum* o l'Alcúdia/*Ilici*, uns altres, que gaudien d'un fort poder en el període anterior, com és el cas de les ciutats del Tossal de Sant Miquel/*Edeta*, la Serreta o L'Escuera, es destrueixen i s'abandonen.

En l'àrea valenciana, com ocorre en la comarca del Maresme (Catalunya), els exemples millor documentats de desmantellament de la xarxa defensiva de fortificacions i de l'abandó de l'hàbitat jerarquitzat ibèric se situen, preferentment, en les terres de l'interior, mentre que els assentaments costaners perviuen i fins i tot es reestructuren i creixen, possiblement per a acollir i reorganitzar els canvis de població.

Exceptuant la ciutat de *Saguntum*, i en menor mesura *Lucentum*, que viuen una forta monumentalització al segle II aC, els jaciments ibero-romans valencians no evidencien transformacions urbanístiques com ocorre a la vall de l'Ebre, amb *els oppida* ibèrics del Cabezo d'Alcalá de Azaila o el Cabezo

La Peña de l'Àguila, Dénia.
[Fot. Josep Castelló].

En este lloc quasi inaccessible, molt prop de Dénia, es va construir un complex sistema de fortificacions amb tres recintes paral·lels, l'elaborat disseny i la tècnica dels quals no pareix que tinguin res a veure amb les tradicions ibèriques. Els materials que s'hi han trobat duen a l'època de les guerres civils de la primera meitat del segle I aC.

Got de Tanit de l'Alcúdia (Elx, Alacant). [Museu Arqueològic Municipal d'Elx Alejandro Ramos Folqués].

L'estil d'Elx-Archena és el màxim exponent de l'auge de la ceràmica ibèrica a la Baixa Època. Este focus artístic va desenvolupar un complex imaginari ibèric, ple de simbologies i divinitats, on les deesses alades i les aus amb les ales esteses són els personatges més representats.

de las Minas de Botorrita. Així, els poblats que tenen nivells ben datats d'aquest període, com ara el Puig de la Misericòrdia de Vinaròs, el Torrelló d'Onda, Cerro Lucena d'Énguera, el Tossal de la Cala de Benidorm o l'Alcúdia d'Elx, mantindran una continuïtat ibèrica en les manifestacions urbanístiques i culturals, donant a entendre que la presència de Roma no va arribar a pertorbar el ritme i els costums indígenes.

A la costa, centres ibèrics de clara funció comercial, com Torre la Sal de Cabanes o el Grau Vell de Sagunt, es configuren com importants ports/ ancoratges l'auge econòmic dels quals es consolida en aquestes centúries.

Quant al poblament rural, al llarg del segle II aC s'aprecia un canvi generalitzat en el patró d'assentament amb l'abandonament gradual de l'hàbitat concentrat i emmurallat de l'etapa anterior i el desenvolupament d'un poblament dispers en petites explotacions agràries, sense emmurallar, situades en terres òptimes per al conreu i ben comunicades. Procés que es veurà accentuat al llarg del segle I aC i culminarà a partir del canvi d'era amb el sistema d'explotació agrària de les *villae* romanes.

L'ocupació sistemàtica de les terres situades en zones planes reflecteix una evident modificació del sistema d'explotació agrícola ibèric, abandonant l'autoconsum i orientant-se cap a la intensificació de determinades produccions que poguessen ser rendibles per a l'exportació dels nous interessos romans. La falta d'excavacions d'aquest tipus d'assentaments obliga a ser cauts a l'hora de fer interpretacions; no obstant això, les prospeccions realitzades en les terres valencianes ens mostren, a diferència del que ocorre a Catalunya, la vall de l'Ebre i Andalusia, l'absència de vil·les romanes republicanes i una continuïtat de les explotacions agrícoles ibèriques al llarg de tot el període ibero-romà que, de forma natural, es convertiran en futures *villae* d'època imperial.

Continuïtat ibèrica en les manifestacions culturals: l'auge de la ceràmica decorada. Durant la baixa època ibèrica es desenvolupa una de les expressions artístiques més representatives de la Cultura Ibèrica, la pintura vascular d'estil figuratiu i vegetal, amb dos focus ben definits cronològicament i geogràfica: l'estil Lliria-Oliva i l'estil Elx/Archena. Ambdós, a través de les seues imatges, introdueixen una nova dimensió al coneixement de la societat i la religió del món ibèric.

Olpe procedent d'Ilici. [Museu de l'Alcúdia. Fot. J.M. Abascal].

L'olpe és una producció romana genuïna de l'àrea alacantina en època imperial. Juntament amb el pitxer de dues anses, és la forma més duradora de ceràmica pintada de tradició indígena, mentre que la resta de formes ibèriques, com les gerres o *kalathoi*, tendixen a desaparèixer. Estan decorats amb motius geomètrics i vegetals estilitzats amb una gran acceptació en el territori alacanti i murcià.

Els gots pintats de Llíria, com també el coetani focus artístic de la Serreta d'Alcoi, es produeixen durant una etapa conflictiva, entre la Segona Guerra Púnica i els primers anys de la conquesta romana, i ambdós tallers desapareixen a primeries del segle II aC. Reflecteixen el món i les activitats pròpies de l'elit aristocràtica ibèrica a través d'escenes de danses, caceres, desfilades militars, processons, etc., acompanyades en moltes ocasions de textos pintats que abonen el merescut terme d'estil narratiu.

En el transcurs del segle II aC, se segueixen produint gots de l'estil Llíria, encara que s'observa una evolució en la seua temàtica decorativa que s'accentuarà a partir del segle I aC. Els motius vegetals hi són cada vegada més abundants i la decoració figurada seguirà les pautes marcades en la centúria anterior però amb canvis notables en el pla temàtic. Les escenes són menys narratives, i s'imposa, a poc a poc, un món irreal amb personatges i éssers mitològics que reflecteix els nous gustos d'una societat en transició al món romà. Evoquen determinades figures de l'estil d'Elx, i s'allunyen, cada vegada més, de la realitat quotidiana, fins arribar aquest estil al seu punt culminant en els extraordinaris gots, d'època sertoriana, d'«els hipocamps» i «la lluita mítica» dels Villares/*Ke-lin* o el got «del cicle de la vida» de *Valentia*.

Al sud de les terres contestanes, la ceràmica decorada de l'estil Elx/Archena és un clar exponent de l'esplendor del món ibèric a la Baixa Època. La seua temàtica decorativa difereix notablement de l'estil de Llíria en representar un món iconogràfic replet de simbologies i divinitats. Els protagonistes de l'imaginari ibèric d'aquest estil són les deesses alades, identificades com la deessa Tanit, aus idealitzades amb les ales desplegadas, llops o carnisers, llebres, conills, peixos, sense que hi falte la figura masculina i el cavall, tot això acompanyat de gran riquesa d'elements geomètrics i vegetals.

La seua extraordinària acceptació en tot el territori alacantí i murcià queda reflectida en la llarga pervivència d'aquest estil fins a l'època augustea i altimperial amb l'exemple de la necròpoli del Parc de les Nacions (Albufereta, Alacant) les urnes cineràries de la qual, d'estil Elx/Archena i de tradició ibèrica, són un clar exponent del trànsit entre allò purament indígena i allò romà.

La convivència de dues llengües. El canvi lingüístic. El canvi lingüístic és una expressió més del canvi cultural que es va produir durant la romanització. Com ha assenyalat Arasa, la llengua, com a mitjà de comunicació i d'expressió entre els pobles, va ser el principal vehicle de transmissió de la nova cultura, tenint un pes decisiu en la introducció del llatí la presència continuada de l'exèrcit i, en menor mesura, comerciants, colons i funcionaris instal·lats, principalment, a les ciutats. A més a més, el seu ús obligat en la nova administració romana va imposar a les elits ibèriques aprendre ràpidament el llatí per a poder ascendir en l'escala social.

Estela de Sinarques, València. Segle I aC. [Museu de Prehistòria de València].

A partir del segle II aC es generalitzen les inscripcions funeràries. L'estela de Sinarques assenyalaria la ubicació d'alguna tomba, amb un epígraf ibèric que s'assembla als models romans, on podrien figurar dades com ara el nom del difunt i la seua edat.

Urna funerària de la Calerilla de Hortunas (Requena, València). [Fot. A. Martínez Valle].

Esta necròpoli, coneguda pel monument funerari dedicat a *Domitia Justa*, mostra que el ritu ibèric d'incineració va perdurar fins a època altimperial. Els ossos calcinats del difunt es dipositaven en unes urnes amb tapadores que mostren una forta tradició indígena en l'àrea edetana, tant en la tipologia com en la decoració geomètrica i vegetal.

Però, curiosament, amb l'arribada dels romans, l'escriptura ibèrica no només no desapareix sinó que el seu ús i la seua àrea d'expansió augmenten considerablement, això sí, introduint suports nous, com les taseres o paviments, i generalitzant-se l'epigrafia en pedra i les inscripcions monetals. Així, l'ús de la llengua ibèrica es va mantenir, tant en el món urbà com en el rural, durant el període ibero-romà com ho demostren els epígrafs ibèrics sobre ceràmiques de vernís negre o el conegut mosaic amb antropònims ibers, de finals del segle II- principis de l'1 aC, de l'Alcúdia d'Elx. La seua perduració fins ben entrada l'època imperial es constata

igualmente en els grafitos sobre Terra Sigillata i en les inscripcions funeràries, com la de Requena datada al segle I dC o el *subsellium* de *Saguntum*, d'època de Claudi-Neró.

D'altra banda, les inscripcions monetals en llatí van ser un impuls decisiu en l'expansió i introducció del nou alfabet a tots els racons de l'Imperi. La substitució, a mitjan segle I aC, de les monedes amb llegenda ibèrica per les de llegenda bilingüe, i finalment la generalització de la llegenda llatina, és la prova més evident de la prompta imposició de la nova llengua.

Per a De Hoz, en aquest període, es produeix una convivència de l'epigrafia llatina i la ibèrica, amb la qual cosa aquesta adopta alguns tipus d'aquella; és el cas de les llegendes monetals i de les làpides sepulcral. Així, l'estela de Sinarcas, datada al segle I aC, és l'exemple millor conegut de com es comencen a utilitzar, per a la senyalització d'algunes tombes, làpides funeràries amb epigrafia ibèrica seguint un model molt similar al romà –nom del difunt, dedicació, filiació, edat, etc–. Altres estelles funeràries ibèriques de l'àrea de Castelló, com les de Bell-lloc, Cabanes o Canet lo Roig, datades en època tardoibèrica, també recullen, a pesar de presentar unes característiques morfològiques i epigràfiques més rústiques, la moda de gravar inscripcions funeràries, costum desconegut abans de la presència romana.

En contrapartida a aquesta nova estètica en el paisatge funerari, el ritu ibèric d'incineració amb deposició de les restes calcinades del difunt en una urna sota terra, sense cap tipus de senyalització, perviu fins al segle I dC, com en la necròpoli del Fapegal (Albufereta, Alacant), on les urnes cineràries amb decoració ibèrica conviuen amb el ritu d'inhumació, o en la necròpoli de la Calerilla de Hortunas (Requena), amb urnes funeràries, igualment, de tradició ibèrica.